

THE ALJAMIADO-MORISCO QURANIC TRANSLATIONS AND THE PROBLEM OF IDENTIFYING THE ARABIAN ORIGINAL

Daniela-Corina CHIRU, PhD Candidate, University of Bucharest

Abstract: The Aljamiado-Morisco literature consists mainly of religious writings produced mostly in the 15th and the 16th centuries by a cryptic Iberian Muslim community. With twenty seven codices known up to this date, the Koranic translations are of great linguistic interest. Recent studies paid special attention to the textual criticism of the manuscripts and attempts to classify them in families of texts were made for twenty six of them. However, given that the studies in question didn't rely on the correct original Arabic text, some of the scribal errors might not be actual errors. If that is the case, the finding will call for a review of the above-mentioned classification. In the present paper I aim to identify the original Arabic text for eleven of the codices. The novelty of this study resides in the analysis of the J 101 manuscript, as well.

Keywords: Aljamiado, qira'āt, manuscripts, Warš 'an Nāfi', calque language

0. Introducere

Literatura de expresie aljamiado-moriscă include lucrări realizate cu precădere în secolele al XV-lea și al XVI-lea,¹ în cadrul comunității morisce criptomusulmane² de pe teritoriul iberic.³ O caracteristică importantă este că lucrările au fost redactate într-o variantă liturgică a idiomului vernacular, o spaniolă „islamică” (Hegyí, 1985: 647; Galmés de Fuentes, 2009: 117; Casassas Canals, 2010: 9-10, Vespertino, 2004: 1753).

Tematica abordată cu predilecție în cadrul acestei literaturi este cea religioasă (Bernabé Pons, 2010: 27), traducerile coranice ocupând astfel un loc însemnat (în prezent se cunosc douăzeci și șapte de codice). Studiile recente au acordat o atenție deosebită criticii textuale și s-a încercat o împărțire în familii de manuscrise pentru douăzeci și șase dintre texte. Cum studiile respective nu au pornit însă de la originalul arab corect, este posibil ca erorile de lectură și de audiere să nu fie în realitate erori, fapt ce ar atrage după sine revizuirea clasificării menționate mai sus. Scopul studiului de față este tocmai identificarea originalului arab pentru unsprezece dintre manuscrise. Prezenta lucrare aduce ca noutate și analiza traducerii coranice din manuscrisul J 101, manuscris care nu a mai fost studiat până acum.

¹ Primele lucrări datează încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, iar etapa finală coincide cu perioada exilului, la începutul secolului al XVII-lea (Hegyí, 1995: 737; Alatorre, 2002: 252-253).

² Pentru mai multe detalii despre această comunitate, a se vedea Alatorre, A. (2002): *Los 1001 años de la lengua española*, Mexic: Fondo de Cultura Económica și Boase, R. (2002: p. 21-7) *The muslim expulsion from Spain*, în «History Today», vol. 52, nr. 4.

³ Mai exact, în zonele recucerite cel mai devreme (Galmés de Fuentes, 2009: 111) – majoritatea manuscriselor sunt de origine aragoneză, deși există și un număr redus de codice care provin din zonele castiliene (Hegyí, 1995: 737; Galmés de Fuentes, 2009: 111).

1. Status questionis

În cercetarea traducerilor coranice morisce, se remarcă lingvista Consuelo López-Morillas cu numeroase studii publicate pe această temă de-a lungul carierei sale. Printre acestea se numără *The Qur'ān in Sixteenth-Century Spain: Six Morisco Versions of Sūra 79* (1982), lucrare unde editează traducerea unui capitol coranic pentru șase manuscrise aljamiado-morisce; *The Genealogy of the Spanish Qur'an* (2006), un articol foarte util, în care reușește să grupeză traducerile coranice aljamiado-morisce în familii de manuscrise și *El Coran de Toledo. Edición y estudio del manuscrito 235 de la Biblioteca de Castilla-La Mancha* (2011), lucrare care conține editarea manuscrisului toledan 235 (singura traducere coranică moriscă integrală) și, de asemenea, un studiu lingvistic.

După cum observă López-Morillas (2011: 84), traducerile coranice morisce sunt foarte literale (literalitatea fiind, de altfel, caracteristică limbilor calc):

Dacă în cazul traducerilor moderne, un asemenea grad de literalitate este privit ca un defect, în acest caz situația este opusă. Traducătorul este dator să nu se îndepărteze prea tare de original, pentru ca versiunea lui să păstreze caracterul sacru al acestuia. [trad. aut.]

Dacă o traducere literală arată o bună înțelegere a textului, pasajele unde aceasta se distanțează de textul-sursă sunt de mare importanță din punct de vedere filologic (López-Morillas, 2011: 87-8). Se știe că erorile joacă un rol însemnat în critica textuală: identificarea filiației diferitelor manuscrise se bazează tocmai pe erorile comune între acestea (Blecua, 1983: 47-50).

López-Morillas (2011: 83) este conștientă de necesitatea comparării traducerii cu originalul arab și de importanța pe care o au erorile de traducere pentru studiul lingvistic și critica textuală a manuscriselor:

Traducerile trebuie studiate în strânsă relație cu textul original. Dacă acest principiu este general valabil pentru toate traducerile, este cu atât mai important în cazul unei scrieri sacre; cel care transpune o astfel de operă într-o altă limbă se angajează, chiar dacă într-o formă tacită, să respecte nu doar conținutul, ci, în măsura în care este posibil, și forma acesteia – nu doar spiritul, ci și litera. [trad. aut.]

Astfel, subliniind importanța analizei pasajelor care nu sunt traduse cu „o fidelitate literală” lingvista compară 700 de astfel de secvențe. Prin juxtapunerea diferitelor traduceri arabista analizează similaritățile și diferențele dintre douăzeci și șase de traduceri coranice morisce. Pe baza acestora, identifică filiația manuscriselor respective (López-Morillas, 2006: 30-31; 2011: 50-53).

Deși subliniază importanța pe care a avut-o compararea traducerii „cuvânt cu cuvânt” cu textul original, textul arab folosit de lingvistă este versiunea publicată în Cairo în anul 1923 (López-Morillas, 2011: 84).

O privire mai atentă arată însă că aceasta nu a folosit textul arab corect. Astfel, López-Morillas (2011: 96-7) observă în studiul introductiv că în traducere apare în mod consecvent o anumită „eroare” și menționează, foarte pe scurt, că este posibil ca traducerea să fi fost

realizată pornind de la altă lectură decât „lectura cairotă canonică modernă” (utilizată, bineînțeles, de aceasta).

Din perspectiva literaturii islamice, afirmația surprinde destul de tare, având în vedere că există zece⁴ lecturi (cu câte două transmițeri fiecare) la fel de canonice și de autorizate atât în prezent, cât și în trecut (Ibn ʿĀšūr, vol. I: 56-60). Informația este cunoscută în lumea islamică. De altfel, aria de răspândire a diferitelor lecturi este în prezent următoarea: lectura Nāfiʿ, transmisă pe linia Qālūn se găsește în Libia și în anumite zone din Egipt și Tunisia; transmisă pe linia Warš, aceeași lectură este răspândită în toată Algeria, într-o parte însemnată din Maroc și în alte zone din Egipt și Tunisia; lectura ʿĀšim transmisă pe linia Ḥafṣ este în prezent cea mai răspândită, putând fi citită în tot Orientul Mijlociu, din Irak până în Levant și în cea mai mare parte din Egipt și de asemenea în India, Pakistan, Turcia și Afghanistan. Merită amintit că în prezent mai este citită și lectura ʾAbū ʿAmrū în zonele din Sudan aflate la granița cu Egiptul (Ibn ʿĀšūr, vol. I: 63).

Textul publicat la Cairo a fost însă numit de orientaliști *Vulgata fuʿadină*, acesta fiind văzut ca rezultatul editării critice a textului coranic pe parcursul a treisprezece secole (Grigore, 1997: 21). Totuși, o perspectivă din interiorul lumii islamice pune chestiunea în altă lumină, versiunea cairotă nefiind altceva decât tipărirea textului coranic în lectura ʿĀšim transmisă pe linia Ḥafṣ. Astfel de demersuri din partea savanților occidentali sunt privite din interior ca încercări de încadrare a islamului în tipare care îi sunt străine, încercări de „orientalizare” a acestuia (Said, 2001: 60; 67; Al-Azami, 2011: 335-337). Drept mărturie a răspândirii celor zece lecturi canonice stau numeroase manuscrise care le atestă, manuscrise care datează încă din primul secol al calendarului islamic.⁵

E adevărat că diferențele între cele zece lecturi sunt minore, fără să afecteze unitatea textului coranic, după cum observă lingvistul Brockett, în studiul său referitor la lecturile coranice:

Fidelitatea tradiției orale în Orientul Apropiat este, în general, binecunoscută și mai cu seamă cea a arabilor. Analfabetismul întărește memoria. Totuși, privită dintr-un unghi negativ, tradiția orală se caracterizează prin variante cauzate de cuvintele auzite greșit, din confundarea cuvintelor cu altele pronunțate asemănător, din uitarea, poziționarea greșită sau reinterpretarea unor întregi episoade. Lăsând deoparte arta caligrafică, tradiția scrisă se caracterizează prin variante cauzate de erorile copiștilor, de citirea greșită a termenilor, [...] de omiterile cauzate de o privire neatentă și de pierderea aleatorie a unor pasaje și adăugirea altora din alte surse. Astfel, dacă Coranul ar fi fost transmis doar pe cale orală în primul secol, ar fi trebuit să existe diferențe însemnate între texte, așa cum se întâmplă cu tradițiile profetice sau

⁴ Pentru mai multe detalii privind numărul lecturilor coranice, a se vedea Al-Azami, M.M. (2011): *The History of the Qur'anic Text. From Revelation to Compilation. A Comparative Study with the Old and New Testaments*. Riyad: Azami Publishing House; capitolul 12 – *Causes of variant readings*, pp. 189-202.

⁵ Printre acestea se numără: manuscrisul *Arabe* 328 (Biblioteca Națională din Paris; secolul al VIII-lea) în lectura Ibn ʿĀmīr și manuscrisul *Arabe* 385 (Biblioteca Națională din Paris; secolul al XIV-lea) în lectura Warš ʿan Nāfiʿ, lista putând fi continuată cu multe alte manuscrise. Pentru mai multe detalii, a se vedea: Dutton, Y. (1999: 115-140): «Red Dots, Green Dots, Yellow Dots & Blue: Some Reflections On The Vocalisation Of Early Qur'anic Manuscripts - Part I», în *Journal Of Qur'anic Studies*, vol. 1 (nr. 1) și Dutton, Y. (2000: 1-24): «Red Dots, Green Dots, Yellow Dots & Blue: Some Reflections On The Vocalisation Of Early Qur'anic Manuscripts - Part II», în *Journal Of Qur'anic Studies*, vol. 2 (nr. 1)

poezia preislamică, iar dacă ar fi fost transmis doar pe cale scrisă, am fi găsit variații însemnate ca cele din transmiterea documentului original al Constituției Medinei. Însă niciuna dintre cele două situații nu se aplică în cazul Coranului. Trebuie să fi existat o transmitere scrisă care a mers în paralel cu cea orală, limitând prin forma grafică variația transmiterii orale, care a prevenit coruperea transmiterii scrise. Transmiterea orală a Coranului a fost în esență statică, iar nu organică. Nu a existat decât un singur text și nimic, nici măcar material abrogat, nu a putut fi adăugat. [...] Litera nu este un schelet mort, care trebuie îmbrăcat din nou, ci este o manifestare a spiritului, viu încă de la bun început. Transmiterea Coranului a fost întotdeauna deopotrivă de factură orală și scrisă. (Brockett, 1984: 42-43)

Totuși, pentru un studiu lingvistic aceste diferențe sunt importante și au impact asupra erorilor semnalate de López-Morillas, fiind foarte posibil ca traducerea să fi fost mult mai fidelă decât pare la prima vedere. Acest lucru ar putea afecta și clasificarea în funcție de familiile de manuscrise.

Astfel, încă din primele file, se poate observa relativ ușor că traducerea nu s-a bazat pe lectura utilizată de lingvista López-Morillas (Ḥaḥṣ ʿan ʿĀṣim).

De altfel, interesant este în acest sens și manuscrisul aljamiado-morisc J 12,⁶ din Biblioteca Tomás Navarro Tomás, care este tocmai un tratat despre diferențele dintre cele două linii de transmitere ale lecturii coranice Nāfi⁶. Prezența acestui codice arată că lectura respectivă era răspândită în cadrul acestei comunități, fapt ce poate constitui un punct de plecare în identificarea originalului arab în cazul traducerilor coranice morisce.

Importanța identificării corecte a originalului rezidă tocmai în faptul că erorile semnalate de López-Morillas este posibil să nu fie în realitate erori. Multe dintre aceste erori identificate de lingvistă (2011: 84-87) pot fi în realitate pasaje în care originalul arab diferă față de lectura coranică utilizată de López-Morillas.⁷ Printre acestea se numără diferențe de diateză verbală, conjugarea verbului la altă persoană, diferențe în numărul substantivelor, omiterea sau folosirea altor particule și chiar diferențe la nivel de lexic.⁸ Faptul că anumite erori considerate comune mai multor manuscrise nu sunt în realitate erori atrage după sine și revizuirea identificării filiației acestora.

Identificarea lecturii corecte este importantă nu doar pentru critica textuală, ci și pentru studiile lingvistice realizate pe baza acestor codice. Doar contrastând traducerile cu textul original corect se poate determina dacă și în ce proporție apar structuri specific semitice în traducere chiar și atunci când textul arab nu recurge la ele. Este, de pildă, cazul parataxei și al paronomazei (López-Morillas, 1982: 38-9) sau folosirea conjuncției *i* (*y*) nu doar ca traducere a particulei arabe *wa* (cu rol coordonator), ci și a particulei *fa* (cu funcții disjunctive, adversative sau subordonatoare, pentru introducerea apodozei într-o propoziție condițională) (López-Morillas, 1982: 41; 1994: 55).

⁶ Manuscrisul este digitalizat și poate fi consultat la următoarea adresă: J 12 [Contradición y deferencia que ay entre Warçi y Qālūn], sec. al XVI-lea, Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscrit digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227502_650872_V00.pdf >

⁷ Spre exemplu, López-Morillas (2011: 93) consideră conjugarea verbului la persoana a III-a singular, în locul persoanei I plural (cum apare în varianta cairotă) drept o greșeală de traducere. În realitate însă traducerea urmează cu fidelitate originalul în acest caz, diferența datorându-se utilizării altei lecturi coranice.

⁸ În secțiunea 3. *Analiză* sunt expuse și analizate exemple de traduceri care diferă față de versiunea cairotă (de la care pornește López-Morillas) ca urmare a utilizării altei lecturi coranice.

2. Metodologie

În ceea ce privește corpusul, am realizat acest studiu pe baza următoarelor manuscrise aljamiado-morisce (toate datează din secolul al XVI-lea, cu excepția manuscrisului T 235, care provine de la începutul secolului al XVII-lea):

Madrid, Biblioteca Națională a Spaniei: BNM 4938

Madrid, Biblioteca Tomás Navarro Tomás: J 3, J 18, J 25, J 39, J 47, J 51, J 58 și J 101 (D2)

Paris, Biblioteca Națională a Franței: BNP 447

Toledo, Biblioteca de Castilla-La Mancha: T 235

Dintre acestea, menționez că **manuscrisul J 101**⁹ nu a mai fost studiat.

Pentru a realiza acest studiu, am identificat înainte de toate pasajele din manuscrise care îmi pot fi utile (aproximativ o sută cincizeci). O primă problemă este că doar un singur codice conține traducerea integrală. Celelalte zece manuscrise analizate conțin doar anumite pasaje (López-Morillas, 2006: 7-8). Așadar, pentru a putea compara diferitele traduceri, a trebuit să identific acele fragmente care se regăsesc în mai multe codice.¹⁰

De asemenea, un pasaj coranic se suprapune peste mai multe lecturi dintre cele zece. Am încercat, pe cât posibil, să folosesc acele pasaje care disting cât mai mult diferite lecturi față de celelalte. După ce am juxtapus traducerile dintr-un manuscris, am văzut care dintre lecturi este prezentă în toate cazurile, aceasta fiind lectura pe care se bazează traducerea.¹¹

Unele dintre manuscrise sunt versiuni bilingve: traducerea apare alături de textul coranic arab fie interliniar, fie în secvențe tip bloc (López-Morillas, 2006: 11). În aceste cazuri (mai ales atunci când este și vocalizat), textul arab poate fi util în identificarea lecturii, deși utilitatea se traduce în acest caz mai degrabă printr-o orientare, întrucât traducerea nu urmează întotdeauna aceeași lectură ca textul arab.

De pildă, în cazul manuscrisului J 18, textul arab folosește forma de pasiv *yuhraġu* în versetul 55:22 (fila 169 r). Traducerea folosește însă forma activă a verbului, fiind posibil ca traducătorul să fi urmat altă lectură:

(1) (J 18, fila 169 r) 55:22 *I šako de la una d'ellaš laš pelraš i loš koraleš*

Alte repere oferite de textul arab pot fi și divizarea versetelor sau numărul total de versete dintr-un capitol coranic (cazul manuscrisului T 235).

3. Analiză

Un aspect în care lecturile diferă este prezența sau absența particulei *wa*, ca în cazul versetului 3:133 (Al-Maʿṣrāwī, 2009: 67). Traducerile morisce urmează în acest caz una dintre lecturile care omit particula: Nāfiʿ (Qālūn și Warš), Ibn ʿĀmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), ʿAbu Ġaʿfar (Ibn Wardān și Ibn Ġammāz).

⁹ La o primă vedere, este posibil să aparțină aceleiași familii de manuscrise ca J 39 și J 58.

¹⁰ Articolul lui López-Morillas – *The Genealogy of the Spanish Qurʿan* (2006) include și o anexă (*Appendix B*), unde arabista inventariază pasajele conținute de fiecare manuscris în parte. Totuși, lista respectivă pierde din utilitate în cazurile unde există scăpări – de exemplu, nu se menționează că manuscrisul J 39 conține și traducerile capitolelor 88 și 91.

¹¹ Pentru ilustrarea procedurii, a se vedea *Tablelul 1* de la sfârșitul secțiunii 3. *Analiză*.

- (2) (T 235, fila 34 v) 3:133 *Apresuraos a la perdonança de vuestro Señor y ad alchanna que su anchura es los çielos y la tierra, que esta aparejada para los temerosos.*
- (3) (J 51, fila 84 r) 3:133 *Ap(e)rešuraoš a la perdonança de b(u)weštro Šennor i a lalchanna ke šu anchera eš komo loš çieloš i la tierra [...].*

În alte cazuri, unele lecturi diferă în folosirea unei particule: în timp ce în unele apare particula *wa*, în alte particula utilizată este *fa* (Al-Maʿṣrāwī, 2009: 596). Sunt ilustrative în acest sens traducerea versetului 91:15.

- (4) (T 235, fila 342 v) 91:15 *Pues no temieron su escarmiento.*
- (5) (BNM 4938, fila 52 v) 91:15 *Ke no hub(i)yeron m(i)yedō a šu eškarm(i)yento {i tormento}.*
- (6) (BNP 447, fila 76 v) 91:15 *Y no temieron sus fines.*
- (7) (J 25, fila 67 r) 91:15 *Porke no ub(i)yeron m(i)yedō a šu eškarm(i)yento.*
- (8) (J 47, fila 117 v) 91:15 *I no tem(i)yeron šu eškarm(i)yento.*

În cazul versetului 5:6, diferența vocalizării cuvântului *'arḡulakum /'arḡulikūm* îi modifică antecedentul. În funcție de lectura urmată, textul ar putea fi redat ca *labad [...]* *vuestros pīedes* sau *maḥḥad [...]* *vuestros pīedes* (Al-Maʿṣrāwī, 2009: 108). Se poate însă observa că manuscrisele recurg la cea de-a doua variantă, ceea ce arată că urmează una dintre lecturile: ʿĀṣim (Šuʿbat), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ʿAbū ʿAmrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ḥamza (Ḥalaf și Ḥallād), ʿAbu Ġaʿfar (Ibn Wardān și Ibn Ġammāz), Ḥalaf (ʿIshāq și ʿIdrīs).

- (9) (T 235, fila 57 r) 5:6 *¡Ye aquellos que sois creyentes! Quando os devantareis al aççala, pues labad vuestras caras y vuestras manos hasta los coudos, y maḥḥad por vuestras cabeças y vuestros pīedes hasta los torteruelos. Y si estareis suçios, pues taharaos. Y si estareis enfermos o sobre camino o vendra alguno de vosotros de fentar o abra conbenido muger y no hallareis agua, pues hazed atayamum con tierra linpia, y maḥḥad por vuestras caras y vuestras manos. D'ello no quiere Al.llah meter sobre vosotros estrechura, mas empero quiere alimpiaros de pecados para cumplir su graçia sobre vosotros, porque lo agradezçais.*
- (10) (J 51, fila 134 r) 5:6 *¡Ye akelloš de šoiš k(e)reyenteš! Ku(w)ando oš debantareiš al alšala, p(u)wes labad b(u)weštraš karaš i b(u)weštraš manoš hata loš koidoš, y maḥḥad por b(u)weštraš kabeçaš i b(u)weštroš p(i)yedeš hata loš torter(u)weloš. [...]*

În cazul versetului 6:96, diferența constă în schimbarea părții de vorbire. Unele lecturi folosesc verbul *ḡaʿala l-laylʾa*, în timp ce altele folosesc în schimb participiul activ derivat de la aceeași rădăcină *ḡāʿilʾa l-laylʾi* (Al-Maʿṣrāwī, 2009: 140). Manuscrisul T 235 utilizează cea de-a doua variantă, conform lecturilor: Nāfīʿ (Qālūn și Warš), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ʿAbū ʿAmrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ibn ʿĀmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), ʿAbu Ġaʿfar (Ibn Wardān și Ibn Ġammāz), Yaʿqūb (Ruways și Rawḥ).

- (11) (T 235, fila 75 r) 6:96 *Carpidor de la mañana, metedor de la noche sosiego, y el sol y la luna lo puso en gradas.*

Asemănător este și cazul versetului 10:2, unde diferența constă în utilizarea unui substantiv *siḥr* sau a participiului activ derivat de la aceeași rădăcină *sāḥir* (Al-Maṣrāwī, 2009: 262). Manuscrisul toledan 235 transpune și de această dată cea de-a doua variantă, în conformitate cu lecturile: °Āṣim (Šuḅbat și Ḥafṣ), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), Ḥamza (Ḥalaf și Ḥallād), Al-Kisāʿī (ʿAbu l-Ḥārīṭ și Ḥafṣ ad-Dūrī), Ḥalaf (ʿIshāq și ʿIdrīs).

(12) (T 235, fila 114 r) 10:2 *Dixeron los descreyentes: «Este es aḥīrero claro.»*

Una dintre diferențele față de lectura °Āṣim care se observă încă din primele file în cazul majorității manuscriselor, este utilizarea variantei *malik*ⁱ („rege”), în locul participiului *mālik*ⁱ („stăpân”) (Al-Maṣrāwī, 2009: 1), conform lecturilor: Nāfīc (Qālūn și Warṣ), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ʿAbū °Amrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ibn °Āmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), Ḥamza (Ḥalaf și Ḥallād) sau ʿAbu Ğaḅfar (Ibn Wardān și Ibn Ğammāz).

(13) (T 235, fila 1 r) 1:4 *rrey del día del judiçio*

(14) (J 51, fila 5 r) 1:4 *rrey del di(y)a del judiçi(y)o*

(15) (J 3, fila 1 r) 1:4 *rrey del di(y)a del judiçi(y)o*

(16) (J 25, fila 1 r) 1:4 *rrey del di(y)a del judiçi(y)o*

(17) (J 39, fila 87 v) 1:4 *rrey del di(y)a {ke g(u)walarḍonará a laš chenteš por šuš obraš}*

(18) (J 58, fila 3 v) 1:4 *rrey del di(y)a {ke g(u)walarḍonará a laš chenteš por šuš obraš}*

(19) (J 101 - D2, f. 1 r - 1 v) 1: 4 *rrey del di(y)a {ke g(u)walarḍonará a laš chenteš por šuš obraš}*

(20) (BNP 447, fila 1 v) *rrey del día del judizio*

În unele cazuri, o diferență la nivelul punctelor diacritice antrenează o diferență la nivel lexical, după cum se întâmplă în cazul versetului 2:219 (Al-Maṣrāwī, 2009: 34). Dintre cele două variante, *kabīr*^m („mare”) și *kaṭīr*^m („mult, numeros”), traducerea aljamiado-morisce o utilizează pe cea dintâi, conform lecturilor: °Āṣim (Šuḅbat și Ḥafṣ), Nāfīc (Qālūn și Warṣ), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ʿAbū °Amrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ibn °Āmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), ʿAbu Ğaḅfar (Ibn Wardān și Ibn Ğammāz), Yaḅqūb (Ruways și Rawḥ), Ḥalaf (ʿIshāq și ʿIdrīs).

(21) (T 235, fila 17 v) 2:219 *Demandarte an {ye Muḥammed} por el vino y el juego. Diles: «En eso ay pecados grandes fya se aprobecharon d'eso las jentes antes que se bedase} y su pecado es mayor que su probecho.» Y demandarte an lo que an de despender en aḅadaca. Diles: «Lo que sobrara a ellos {y a sus conpañas} de la despensa». Asi es que declara Allah a vosotros las aleas – porque penseis*

(22) (J 51, fila 47 r) 2:219 *Demandarte an por el bino i el j(u)wego. Dileš: «En ešoš doš ay pekado g(a)rande i el ap(o)robecham(i)yento [...] I sepa ke eš maš g(a)rande ke šu p(o)robecho.» [...] // I demandarte an {ye Muh.ammad} por lo ke an de dešpender en laš ašadaqaš. [...]*

Există și cazuri în care diferă modul verbal. În cazul versetului 2:259, unele lecturi folosesc indicativul, forma de neîndeplinit, persoana I singular *'aḅlamu* („eu știu”), față de

forma de imperativ *a^clam* („să știi”) (Al-Ma^cșrāwī, 2009: 43). Manuscrisele recurg la cea de-a doua variantă, conform lecturilor: Ḥamza (Ḥalaf și Ḥallād), Al-Kisā’ī (’Abu l-Ḥārīt și Ḥafṣ ad-Dūrī), Ḥalaf (’Ishāq și ’Idrīs).

- (23) (T 235, fila 21 r) 2:259 *Y asi mesmo fue aquel que passo por aquella çiudad y ella estaba vazia de moradores, derribados sus terrados y paredes. Dixo: «¿Como palabra esta çiudad de Al.lah despues de su yermamiento?» Y matolo Al.lah y estubo muerto çien años. Despues rrebibcolo y dixeronle: «¿Quanto as fincado?» Dixo: «E fincado vn dia o partida de vn dia.» Dixo: «Antes as fincado çien años. Pues para mientras a tu vianda y a tu bebraje, como no se a permutado. Y para mientras a tu asno, que lo habemos puesto a tu milagro a las gentes. Y para mientras a los huesos, como los habemos criado despues los habemos vestido de carne.» Pues quando se declaro a el, dixo: «**Sepas** que Al.lah es sobre toda cosa poderoso.»*
- (24) (J 51, filele 58 v - 59 r) 2:259 *O komo akel ke pašo šobre una çibdađ i ella estaba bazi(y)a [...] // « [...] I mira a tu ašno i meterte emoš milagro para laš jenteš i mira a loš g(u)wešoš komo loš k(i)riemoš dep(u)weš loš enbištimoš de karne.» [...] P(u)weš k(u)wando ak(a)lara akel diçe: «**Šepa** ke Al.lah eš šobre toda cosa poderoso.»*

În cazuri precum cel al versetului 2:285, verbul se conjugă la altă persoană, în funcție de lectură (Al-Ma^cșrāwī, 2009: 49). Manuscrisele folosesc în locul persoanei a III-a singular, persoana I plural, conform lecturilor: °Āšim (Šu^cbat și Ḥafṣ), Nāfī^c (Qālūn și Warš), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ’Abū °Amrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ibn °Āmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), Ḥamza (Ḥalaf și Ḥallād), Al-Kisā’ī (’Abu l-Ḥārīt și Ḥafṣ ad-Dūrī), ’Abu Ğa^cfar (Ibn Wardān și Ibn Ğammāz), Ḥalaf (’Ishāq și ’Idrīs).

- (25) (T 235, fila 25 r) 2:285 «**No despartimos** entre ninguno de sus mensajeros.» [...]
- (26) (J 51, fila 65 v) 2:285 «**Dešpartimoš** ent(e)re ninguno de šuš menšajeroš.» [...]
- (27) (J 25, fila 5 r) 2:285 [...] **No ešpartimoš** ent(e)re ninguno de šuš menšajeroš. [...]
- (28) (J 39, fila 92 v) 2:285 [...] **No ešpartimoš** ent(e)re ninguno de šuš menšajeroš. [...]
- (29) (J 58, fila 8 v) 2:285 [...] **No ešpartimoš** ent(e)re ninguno de šuš menšajeroš. [...]
- (30) (J 101 – D 2, fila 7 v) 2:285 [...] **No ešpartimoš** ent(e)re ninguno de šuš menšajeroš. [...]

Pot exista variații și în utilizarea diatezei verbale (Al-Ma^cșrāwī, 2009: 143). În cazul versetului 6:119, manuscrisul toledan T 235 recurge la forma activă a verbelor, în conformitate cu lecturile: °Āšim (Ḥafṣ), Nāfī^c (Qālūn și Warš), ’Abu Ğa^cfar (Ibn Wardān și Ibn Ğammāz), Ya^cqūb (Ruways și Rawḥ).

- (31) (T 235, pp. 224) 6: 119 *que ya **declaró** a vosotros lo que **debedó** sobre vosotros*

O altă variație constă în numărul substantivului (Al-Ma^cșrāwī, 2009: 49). În cazul versetului 2:285, traducerile morisce folosesc forma de plural (*kutubihi*), pe linia lecturilor: °Āšim (Šu^cbat și Ḥafṣ), Nāfī^c (Qālūn și Warš), Ibn Kaṭīr (Al-Bazzī și Qunbul), ’Abū °Amrū (Ad-Dūrī și As-Sūsī), Ibn °Āmīr (Hišām și Ibn Ḍakwān), ’Abu Ğa^cfar (Ibn Wardān și Ibn Ğammāz), Ya^cqūb (Ruways și Rawḥ).

- (32) (T 235, fila 25 r) 2:285 *Fiel es el mensajero de Allah con lo que fue deballado a él de su Señor, y los creyentes todos crean con Allah y con sus almalaques y sus escrituras y sus mensajeros.*
- (33) (J 51, fila 65 v) 2:285 *K(e)reyó el menšajero kon lo ke f(u)we deballađo a él de šu šennor i loš k(e)reyenteš tođoš k(e)reyeron kon Al.lah i šuš almalakeš i šuš ešk(i)rituraš y šuš menšajeroš.*
- (34) (J 3, fila 4 r) 2:285 *Fi(y)el eš el menšajero kon lo ke le f(u)we deballađo a él de šu Šennor. I loš ke šon k(e)reyenteš tođoš k(e)reen kon Al.lah i (y)aberđadečen a šuš almalakeš i (y)a šuš ešk(i)rituraš i (y)a šuš menšajeroš. [...]*
- (35) (J 25, filele 4 v - 5 r) 2:285 *I k(e)ree el menšajero {Muḥammad} // kon lo k'eš dečendiđo a él de šu Šennor. I loš k(e)reyenteš tođoš k(e)reen kon Al.lah i kon šuš almalakeš i šuš ešk(i)rituraš i šuš menšajeroš. [...]*
- (36) (J 39, fila 92 v) 2:285 *K(e)ree el menšjero {Muḥammad} // kon lo ke f(u)we deballađo a él de šu Šennor. I loš k(e)reyenteš tođoš k(e)reen kon Al.lah i šuš almalakeš i kon šuš alkitābeš i šuš menšajeroš. [...]*
- (37) (J 58, fila 8 v) 2:285 *K(e)ree el menšajero {Muḥammad} kon lo ke f(u)we deballađo a él de šu Šennor. I loš k(e)reyenteš tođoš k(e)reen kon Al.lah i šuš almalakeš i kon šuš alkitābeš i šuš menšajeroš. [...]*
- (38) (J 101 – D 2, fila 7 v) 2:285 *K(e)ree el menšajero {Muḥammad} kon lo ke f(u)we deballađo a él de šu Šennor. I loš k(e)reyenteš tođoš k(e)reen kon Al.lah i šuš almalakeš i kon šuš alkitābeš i šuš menšajeroš. [...]*
- (39) (BNP 447, filele 7 v - 8 r) 2:285 *Creyó el mensajero lo que fue embiado a él de su señor y los creyentes todos creen en Al.lah y en sus almalaques y a sus libros y a sus mensajeros. [...]*

După cum aminteam mai sus, textul arab fi util în identificarea lecturii și chiar a transiterii acesteia. Astfel, se observă că în toate manuscrisele morisce, textul arab urmează vocalizarea lecturii Nāfi^c, transmisă pe linia Warš (Al-Ma^cšrāwī, 2009: 1; 42; 49; 596). Sunt ilustrative exemplele următoare: 1:1 *malikī* – J 3 (fila 1 r), J 25 (fila 1 r), BNP 447 (pp. 23-25); 1:6-7 *alayhim* – J 3 (filele 1 r - 1 v), J 25 (fila 1 v), BNP 447 (filele 2 r - 2 v); 2:255 *wa mā fī lārđī* – J 3 (fila 2 v), J 25 (fila 2 v), BNP 447 (fila 4 v); *'ayđthim* – J 3 (fila 2 v), J 25 (fila 3 r), BNP 447 (fila 5 r); *wa huwa* vs *wa hwa*: J 3 (fila 2 v), J 25 (fila 3 v), BNP 447 (fila 5 v); 2:285 *āmana* – J 3 (fila 4 r), J 25 (fila 4 v), BNP 447 (fila 7 v); *wa-l mūminūn^a* – J 3 (fila 4 r), J 25 (fila 5 r), BNP 447 (fila 8 r); *kutubihi* – J 3 (fila 4 r), J 25 (fila 5 r), J 39 (fila 92 v), J 58 (fila 8 v), J 101 – D 2 (fila 7 v), BNP 447 (fila 8 r); *lā nufarriqu* – J 3 (fila 4 r), J 25 (fila 5 r), J 39 (fila 92 v), J 58 (fila 8 v), J 101 – D 2 (fila 7 v), BNP 447 (fila 8 r); 91:15 *fa-lā* – BNM 4938 (fila 52 v), BNP 447 (fila 76 v), J 25 (fila 67 r).

Textul arab este util în identificarea originalului și prin modul divizării versetelor. Și în acest caz, toate manuscrisele urmează lectura Nāfi^c, transmisă pe linia Warš (Al-Ma^cšrāwī, 2009: 1; 42). Spre exemplu, versetul 1:1 se încheie după *rabbī l-ālamīn^a*: J 25 (fila 1 r), J 58 (fila 3 r), J 101 – D 2 (f 1 r - 1 v); versetul 1:6, după *'an^aamta alayhim*: J 51 (fila 5 r), J 25 (fila 1 v), J 58 (fila 3 r), J 101 – D 2 (filele 1 r - 1 v); în cazul versetului 2:255, după *al-qayyūm^a*: J 3 (fila 2 v), J 51 (pp. 122), J 25 (fila 2 v), J 39 (fila 89 v), J 58 (fila 5 v), J 101 – D 2 (fila 7 v).

În cazul manuscrisului toledan T 235, se poate lua în considerare și numerotarea versetelor. Astfel, versetul 55:22 e numerotat ca 55:20, iar 56:9 e numerotat ca 56:10, în

conformiate cu lectura Nāfi^c, transmisă pe linia Warš. Situația este analogă și în cazul numărului total al versetelor (spre exemplu, capitolul 56 are nouăzeci și nouă de versete în manuscrisul T 235, fiind în conformitate cu aceeași lectură).

Dacă textul arab din manuscrisele aljamiado-morisce urmează fără excepție lectura coranică Nāfi^c, transmisă pe linia Warš, analiza traducerilor aljamiado-morisce arată că acestea au fost realizate cel mai probabil pe baza aceleiași lecturi - Nāfi^c.

Totuși, acestea sunt rezultatele preliminare. Situația este însă mai complexă decât pare la prima vedere. Ilustrativ este cazul manuscrisului T 235: 60% dintre pasaje urmează lectura Nāfi^c (Warš), însă 20% dintre acestea urmează lectura Ḥamzah – 20% (*Tablelul 1* prezintă câteva exemple). Restul de 20% se potrivesc cu ambele lecturi, fiind posibil ca 80% dintre pasaje să poată fi atribuite lecturii Warš.

Având în vedere că era de așteptat ca lectura urmată de acest manuscris să fie lectura Warš, prezența pasajelor care urmează lectura Ḥamza este surprinzătoare. Iar faptul că acestea sunt în proporție de 20% din totalul pasajelor analizate, arată că nu este ceva întâmplător.

În ceea ce privește celelalte manuscrise, doar codicele J 51 conține câteva pasaje care să coincidă cu cele din T 235 care urmează lectura Ḥamza. Și în cazul acesta rezultatele sunt aceleași.

Așadar, datele arată că este nevoie de o analiză mai amănunțită, pentru a vedea dacă nu cumva situația este rezultatul influenței unei alte lecturi canonice (sau chiar necanonice) prin intermediul pasajelor exegetice interpolate în traducerea propriu-zisă.¹²

5. Concluzii

Manuscrisele coranice aljamiado-morisce sunt de mare importanță din punct de vedere filologic. Lingvista López-Morillas a încercat să determine filiația textelor, însă nu a pornit de la originalul arab corect. Identificarea acestuia este foarte importantă atât pentru critica textuală, cât și pentru studiile lingvistice. Studiile preliminare arată că este foarte probabil ca traducerile coranice aljamiado-morisce să fi pornit de la lectura Nāfi^c (transmisă pe linia Warš). Este totuși nevoie de o analiză riguroasă, care să țină cont și de influența comentariilor exegetice (*tafsīr*) asupra traducerii (acestea putând să conțină fragmente din alte lecturi coranice deopotrivă canonice și necanonice).

¹²Se știe că lecturile necanonice au lăsat urme în anumite opere de exegeză coranică (*tafsīr*) (a se vedea Corpus Coranicum, 2013; Al-ʿAzharī, 2005-2013; Al-Qaršī, 2009)

Nr. verset	°Ašim		Nāfi°		Ibn Kaṭīr		'Abū °Amrū		Ibn °Āmīr		Ḥamza		Al-Kisā'ī		'Abu Ğa'far		Ya°qūb		Ḥalaf			
	Šu'bat	Ḥaḥṣ	Qālūn	Warṣ	Al-Bazzī	Qunbul	Ad-Dūrī	As-Sūsī	Hišām	Ibn Dākwān	Ḥalaf	Ḥallād	'Abu l-Hārīṭ	Ḥaḥṣ ad-Dūrī	Ibn Wardān	Ibn Ğammāz	Ruways	Rawḥ	'Ishāq	'Idrīs		
2:191																						
2:219																						
2:259																						
3:146																						
5:6																						
6:115																						
9:107																						
10:2																						
1:4																						
2:285																						
3:83																						
3:157																						
3:180																						
4:140																						
9:66																						
12:109																						

Tabelul 1. Pasaje din manuscrisul T 235 care corespund lecturii Ḥamza și pasaje care pot fi în conformitate atât cu lectura Nāfi°, cât și cu lectura Ḥamza.

Bibliografie

- *** (secolul al XVI-lea): J 3 [Códice de miscelánea], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227439_650768_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 12 [Contradición y deferencia que ay entre Warçi y Qālūn], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227502_650872_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 18 [Azoras alcoránicas], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227524_650922_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 25 [Azoras alcoránicas bilingües y predicaciones en aljamiado], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227540_650947_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 39 [Legajo de miscelánea], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227661_651209_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 47 [Comentario del Alcorán en aljamiado], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227681_651234_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 51 [Sin título. Comentario del Alcorán], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/F/HQRPLVEKAKQ5NPUP3KGBVCP4P3RR7VJF3B8C63LU38S7I6I2G2-47596?func=find-b&adjacent=N&request=%22junta+51%22&find_code=WRD&x=-1032&y=-140&local_base=Mad01 > (legătură consultată pe 26 martie 2013)
- *** (secolul al XVI-lea): J 58 [Miscelánea], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < http://aleph.csic.es/imagenes/mad01/0006_PMSC/P_001227722_651322_V00.pdf > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): J 101 [Legajo de papeles sueltos], Madrid: Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, manuscris digitalizat < <http://www.webislam.com/manuscritos/101LegajoDeManuscritosSuelos> > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (secolul al XVI-lea): Ms. 4938 [Alcorán], Madrid: BNE, manuscris digitalizat < <http://bibliotecadigitalhispanica.bne.es/view/action/singleViewer.do?dvs=1347571489371~56> >

- [2&locale=en_US&VIEWER_URL=/view/action/singleViewer.do?&DELIVERY_RULE_ID=10&frameId=1&usePid1=true&usePid2=true](#) > (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (1568): Ms. 447 [*Extraits du Coran avec une paraphrase espagnole interlinéaire*], Paris: Bibliothèque nationale de France, manuscris digitalizat < <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8562473v/f245.image.r=Arabe%20447.langEN> > (legătură consultată pe 31 octombrie 2013)
- *** (secolul al XVII-lea): Ms. 235 [Alcorán], Toledo: Biblioteca de Castilla-La Mancha, manuscris digitalizat < <http://bvpb.mcu.es/es/consulta/registro.cmd?id=397610> > (legătură consultată pe 25 septembrie 2011) (legătură consultată pe 3 septembrie 2012)
- *** (2009): *Al Qur'ānu l-Karīm. Muṣḥafut-taġwīd wa bi-hāmišihī l-qirā'ātu l-cašru* (comentarii despre cele zece lecturi canonice de 'Aḥmad cIsa Al-Macṣrāwī). Damasc: Dāru l-macrīfa(t)
- 'AL-'AZHARĪ, cA. (2005-2013): «At-tafsīr^u wa l-bayān^u l-macnā bi-l-qirā'ātī š-šādā^{ti}», în *Nūn li l-Qur'ānī wa culūmihi*, Ṭā'if: Ġāmica^{lu} Ṭā'if < <http://www.nquran.com/index.php> > (adresă consultată pe 11.05.2013)
- 'AL-'AZAMI, M.M. (2011): *The History of the Qur'anic Text. From Revelation to Compilation. A Comparative Study with the Old and New Testaments*. Riyad: Azami Publishing House
- ALATORRE, A. (2002): *Los 1001 años de la lengua española*, Mexic: Fondo de Cultura Económica
- BERNABÉ PONS, L.F. (2010, p. 27-44) *Los manuscritos aljamiados como textos islámicos*, în «Memoria de los moriscos. Escritos y relatos de una diáspora cultural», Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales
- BLECUA, A. (1983): *Manual de crítica textual*. Madrid: Editorial Castalia
- BOASE, R. (2002: p. 21-7) *The muslim expulsion from Spain*, în «History Today», vol. 52, nr. 4
- BROCKETT, A.A. (1984): *Studies in Two Transmissions of the Qur'ān*, Saint Andrews: University of Saint Andrews
- CASASSAS CANALS, X. (2010, p. 368-396): «La literatura aljamiado-morisca en el marco de la literatura islámica española: siglos XIII-XVII (Una variedad del castellano vinculada al hiero-Sprachbund islámico)», în Benlabbah, F. și Chalka, A. (ed.) *Los moriscos y su legado desde esta y otras laderas*, Rabat
- DUTTON, Y. (1999: 115-140): «Red Dots, Green Dots, Yellow Dots & Blue: Some Reflections On The Vocalisation Of Early Qur'anic Manuscripts - Part I», în *Journal Of Qur'anic Studies*, vol. 1 (nr. 1)
- (2000: 1-24): «Red Dots, Green Dots, Yellow Dots & Blue: Some Reflections On The Vocalisation Of Early Qur'anic Manuscripts - Part II», în *Journal Of Qur'anic Studies*, vol. 2 (nr. 1)
- GÁLMEZ DE FUENTES, Á. (2009, 111-118): «La lengua de los moriscos», en Alvar, M., *Manual de dialectología hispánica. El español de España*, Barcelona: Ariel
- GRIGORE, G. (1997): *Problematika traducerii Coranului în limba română*, București: Editura Ararat
- HEGYI, O. (1985, 647-656): «Una variante islámica del español: la literatura aljamiada», în *Homenaje a Álvaro Galmés de Fuentes*, Oviedo-Madrid: Universidad de Oviedo-Gredos
- (1995, 736-754): «Die Sprache der Aljamiado-literatur und der Moriscos. La lengua de

- la literatura aljamiado-morisca*», în Metzeltin, M.; Schmitt, C. [eds.] *Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete vom Mittelalter bis zur Renaissance (vol. II)*, Berlin, Boston: X_Max Niemeyer Verlag
- IBN CĀŠŪR, M. (volumul I): *At-tahrīr wa t-tanwīr*, Tunis: Dār^u s-Saḥnūn
- LÓPEZ-MORILLAS, C. (1982): *The Qur'ān in Sixteenth-Century Spain: Six Morisco Versions of Sūra 79*, Londra: Tamesis Books Limited
- (1994b): *Textos aljamiados sobre la vida de Mahoma: el profeta de los moriscos*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas – Agencia Española de Cooperación Internacional
- (2006, 255-294): «The Genealogy of the Spanish Qur'an», în *Journal of Islamic Studies* (17)
- (2011): *El Corán de Toledo. Edición y estudio del manuscrito 235 de la Biblioteca de Castilla-La Mancha*, Gijón: Trea
- AL-QARŠĪ, CA. (2009): *Al-qirā'ātu š-šādātu wa-'ataruhā fī t-tafsīr* < <http://ar.islamway.net/book/6615> > (legătură consultată pe 20 noiembrie 2013)
- SAID, E. (1978): *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*, New Delhi: Penguin Books India
- VESPERTINO RODRÍGUEZ, A. (2004, 1731-1754): «El aragonés de la literatura aljamiado-morisca», în Castaner, R. M. y Jose Maria, E. (ed.), *In memoriam Manuel Alvar. Archivo de Filología Aragonesa*, 59-60 (2002-2004) [2 vol.], Zaragoza: Institutul «Fernando el Católico»